

МОВЛЕННЕВА ДІЯЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИХ ЧИННИКІВ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТА-СЛОВЕСНИКА

Підготовка студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів до майбутньої професійної діяльності неможлива без чіткого аналізу психологічних засад, оскільки весь універсальний комплекс дій людини формується на психологічній основі. Дослідження вчених-психологів (Л. Виготський, М. Жинкін, О. Леонт'єв, Ж. Піаже, С. Рубінштейн, І. Синиця, К. Костюк та ін.) засвідчили, що засвоєння мовних форм та їх кодів, розвиток умінь оптимальної комунікації, прагматичної та мовно-когнітивної компетенції особистості забезпечують такі психологічні процеси, як розвинене мислення, мовлення, мотивація навчання та ін.

Умовою якісного навчання студентів повинна стати опора на психологічну теорію діяльності (Л. Виготський, О. Леонт'єв). Опанування мовленнєвою діяльністю здійснюється у процесі навчання на комунікативній (мовленнєвій) основі, що включає слухання, говоріння, читання й письмо.

Теорію мовленнєвої діяльності (ТМД) розробляли Л. Виготський, І. Гальперін, О. Гойхман, М. Жинкін, О. Залевська, І. Зимня, О. Леонт'єв, А. Лурія, І. Синиця, О. Шахнарович та ін.

Аналіз психолінгвістичної літератури дає можливість стверджувати, що *мовленнєва діяльність* – певна абстракція, що не співвідноситься з іншими видами діяльності, і обслуговує всі види діяльності, входячи у склад актів трудової, ігрової та пізнавальної діяльності у формі окремих мовленнєвих дій [3, с. 63]; реалізація людиною її мовленнєвих здібностей для досягнення мети комунікації в певних культурних умовах та для мислення [5, с. 43]. Мовленнєву діяльність людини звернено до інших людей, які цю мову розуміють; вона властива лише людині [1, с. 10].

На думку О. Селіванової, ТМД як діяльнісна концепція мови у єдності спілкування й узагальнення спрямована на дослідження процесів продукування й сприйняття мовлення, мовленнєвих операцій і механізмів, мотивованості мовленнєвої активності у складі структури немовної діяльності людини як члена соціуму, організації пам'яті, типів знань, зв'язку мислення й мовлення, значення та слова в мовленнєвому механізмі людини, нейропсихологічного підґрунтя мовленнєвих процесів, онтогенезу мовленнєвої здатності, стратегій оволодіння мовою та її використання тощо [4, с. 205]. .

Уперше звернувся до наукового дослідження мовленнєвої діяльності людини на психічній основі В. фон Гумбольдт. Саме йому належить ідея мовленнєвої діяльності та розуміння мови як ланки, що з'єднує соціум та людину [3, с. 26]. Він зазначав, що вивчення мови повинно здійснюватися у тісному зв'язку зі свідомістю і мисленням людини, культурою і духовним життям етносу (народу, нації). Учений розмежовував поняття *мова* і *мовлення*: мова є органом, що утворює думку; мислення

не просто залежить від мови, а певною мірою зумовлюється кожною конкретною ідіоетнічною мовою. Слово – не відображення предмета, а його осмислення, тому воно еквівалентне не предмету, а розумінню цього предмета в акті мовної творчості [2, с. 36-38].

Учень В. фон Гумбольдта Г. Штейнталь, – на відміну від свого вчителя, який розглядав мову в її динаміці, як частину психічної діяльності людини, як суспільне явище, – розумів мову тільки як процес. Інший послідовник німецького вченого, мовознавець О. Потєбня, визначав мовленнєвий акт як явище винятково психічне, однак зазначав, що мова, слово вносить у цей акт культурне соціальне начало [3, с. 27].

Психологічний аспект у ТМД започаткований Л. Виготським, який трактував мовлення з позиції діяльності, мотивованості, евристичності, соціальної та предметної зумовленості, розробив оригінальну фазово-ступеневу теорію процесу продукування мовлення, що покладена в основу моделей породження послідовників його вчення.

О. Леонтьєв робить примітку, що ідея фазної побудови діяльності, можливо, належить також представнику Московської психологічної школи, сучаснику Л. Виготського С. Рубінштейну [4, с. 204]. Як зазначає учений, це наступні фази: мотивація, продуктом якої виступає інтенція (намір) і відповідне програмування; фаза орієнтовних дій; фаза планування дії; виконавча фаза; фаза контролю [3, с. 64].

Як зазначає О. Уланович, із середини 30-х рр. у рамках психологічної школи Л. Виготського діяльнісний підхід найбільш чітко і повно представлений у працях О. Леонтьєва. Загальнопсихологічна теорія діяльності створена для пояснення психічних (але не мовленнєвих) явищ. У ній сформульовано деякі фундаментальні принципи аналізу, що дозволяють розглядати діяльність чином як організовану понятійну систему і застосовувати її в якості загальної психологічної схеми, якій притаманні унікальні та універсальні пояснюючі можливості.

Розгляд мовлення у парадигмі діяльності, а мовленнєвих явищ – під кутом діяльнісного фрейму дозволило А. Леонтьєву розробити основні положення ТМД. Вона створена на основі загальнопсихологічної теорії діяльності, пояснююча сила якої була достатньою для аналізу такого специфічного об'єкта як вербальна комунікація. Учений здійснив аналітичну роботу з адаптації понятійної системи теорії діяльності для подальшого використання її як універсальної пояснювальної схеми під час аналізу нової об'єктивної галузі (табл. 1).

Мовлення у понятійній системі теорії діяльності

<i>Теорія діяльності</i>	<i>Теорія мовленнєвої діяльності</i>
Діяльність соціальна, здійснюється у структурі соціальних стосунків	Мовленнєва діяльність соціальна. Усі мовленнєві процеси – говоріння, письмо, читання, аудіювання – соціально детерміновані
Діяльність – це цілеспрямована мотивована активність. Мотив діяльності – опредмечена потреба, ради задоволення якої розвертається діяльність. Безпредметної діяльності не буває	Мовленнєва діяльність ціленаправлена і мотивована. Першою фазою під час погоджування висловлювання є ланка мотивації, що передбачає формування мовленнєвої інтенції (задум)
За критерієм матеріального/теоретичного характеру діяльності виділяють наступні її форми: зовнішні та внутрішні, що взаємопов'язані між собою та переходять одна в одну	Мовленнєва діяльність – сукупність зовнішнього та внутрішнього. Внутрішніми є ментальні процеси, що забезпечують породження та розуміння мовлення. Внутрішні – робота мовленнєвої ланки, жести, міміка, що супроводжують вербальну комунікацію
<p>С. Рубінштейн увів поняття горизонтальної структури акту діяльності як п'ятифазового процесу:</p> <p>1 фаза – мотивація</p> <p>2 фаза – орієнтовані дії</p> <p>3 фаза – планування діяльності</p> <p>4 фаза – виконання</p> <p>5 фаза – контроль</p>	<p>Л. Виготський запропонував фазову побудову процесу породження висловлювання:</p> <p>1 фаза – мотивація (формування установки на спілкування)</p> <p>2 фаза – формування думки, смислового змісту майбутнього висловлювання ментальною мовою</p> <p>3 фаза – синтаксичне, семантико-граматичне і моторне внутрішнє програмування майбутнього висловлювання</p> <p>4 фаза – виконання внутрішньої програми у зовнішньому мовленні (вимова)</p> <p>5 фаза – контроль</p>

<p>Вертикальна організація діяльності представлена діяльнісним фреймом. Діяльність існує як ланки дій. При цьому акт діяльності співвідносимо з метою, операції – з умовами. Під час збереженні тієї ж мети, але у ході зміни умов змінюється тільки операційний склад дій.</p>	<p>Мовлення – не замкнений акт діяльності, а сукупність окремо взятих мовленнєвих дій, що мають власну проміжну мету, яка підпорядковується меті акту діяльності, в яку вони входять. Мовленнєві дії та навіть окремі мовленнєві операції можуть входити в інші види діяльності, у першу чергу – пізнавальну. За Л. Виготським, мова – єдність спілкування та обґрунтування. Організація мовленнєвої діяльності є не алгоритмічною, а евристичною. Це передбачає можливість вибору стратегії мовленнєвої поведінки, допускає різні шляхи оперування висловлюваннями на окремих етапах породження / сприйняття мовлення.</p>
<p>Діяльність ← мотив</p>	
<p>Дія ← мета</p>	
<p>Операція ← умови здійснення дій</p>	

У якості пояснювальної категорії діяльності *мовлення*, по-перше, розглядається як діяльність, по-друге, має два аспекти – результативний (текст) та процесуальний (динамічність) [5, с. 32-33].

Поняття *мовленнєвої діяльності* у подальшому розроблялося російським лінгвістом, учнем І. Бодуена де Куртене Л. Щербою у праці «О тройком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании» у 1931 р. Учений вводить поняття «психофізіологічної мовленнєвої організації індивіда», яка разом із обумовленою нею мовленнєвою діяльністю є соціальним продуктом. Ця мовленнєва діяльність – процеси говоріння та розуміння. Л. Щерба наголошує на системність мови, підкреслюючи, що це певна соціальна цінність, щось єдине і загальнообов'язкове для всіх членів певної суспільної групи, об'єктивне дане суспільної групи, об'єктивно дане в умовах життя цієї групи. Саме погляди Л. Щерби мали найбільш вагомий вплив вітчизняного напрямку психолінгвістики [3, с. 29].

Дослідник розглядає три аспекти дослідження мовних явищ як альтернативу сосюрівській дихотомії мови й мовлення:

- *мовні системи* – словники й граматики, що встановлюються на підставі всіх актів мовлення й розуміння в певну епоху життя деякої суспільної групи;

- *мовний матеріал* як сукупність всього вимовленого та сприйнятого такою групою;

- *мовленнєву діяльність* як самі процеси говоріння й розуміння, що зумовлюються складним мовленнєвим механізмом людини, або психофізіологічною мовленнєвою організацією індивіда.

Л. Щерба, перебуваючи на засадах антипсихологізму та поширеного на той час соціологізму, впроваджує принципи, що були надалі взяті на озброєння психологією та психолінгвістикою. Це пояснюється насамперед відмовою від абстрактного носія мови й орієнтацією на живе мовлення індивідів. До того ж мовна система розглядається як колективне надбання, що встановлюється на підставі мовного матеріалу і співвідноситься з індивідуальною мовленнєвою системою.

О. Залевська висловила думку про те, що в концепції Л. Щерби наявний ще й четвертий аспект – *мовленнєва організація* як готовність індивіда до мовлення, яка має статус механізму, тоді як мовленнєва діяльність є процесом. Дослідниця обґрунтовує свою думку на прикладі схеми й акцентує увагу на наступних моментах:

1) мовленнєва організація людини є не пасивною скарбницею знань про мову, а динамічною функціональною системою;

2) підкреслюється постійна взаємодія між процесом переробки й упорядкування мовленнєвого досвіду та її продуктом (тобто нове в мовленнєвому досвіді, що не існує в межах системи, зумовлює її перебудову, а кожен наступний стан системи служить підґрунтям для порівняння під час подальшої переробки мовленнєвого досвіду);

3) названі положення створюють базу для трактування мовленнєвої організації людини як самоорганізованої системи [4, с. 204].

ТМД як діяльнісна концепція мови у єдності спілкування й узагальнення була спрямована на дослідження процесів продукування й сприйняття мовлення, мовленнєвих операцій та механізмів, мотивованості мовленнєвої активності у складі структури немовної діяльності людини як члена соціуму, організації пам'яті, типів знань, зв'язку мислення й мовлення, значення та слова в мовленнєвому механізмі людини, нейропсихологічного підґрунтя мовленнєвих процесів, онтогенезу мовленнєвої здатності, стратегій оволодіння мовою та її використання.

Головними принципами ТМД є:

1. Інтегрованість, цілісність дослідження процесу породження мовлення як низки фаз – операцій переходу від мотиву до думки, далі – до внутрішнього мовлення і через етап семантико-словесного синтаксису до зовнішнього мовлення.

2. Спонтанність аналізу мислення й мовлення з огляду на контроль першого над другим.

3. Мотивованість і цілеспрямованість мовленнєвої діяльності.

4. Послідовний семантизм як обов'язкове урахування значеннєвої природи синтаксичних структур.

5. Предметність мовленнєвої діяльності як кореляція її із середовищем, навколишнім світом; її суспільна та соціальна зумовленість.

6. Вертикальна організація діяльності на всіх рівнях мови.

7. Евристичність організації мовленнєвої діяльності.

8. Імовірнісне прогнозування діяльності на підставі власного досвіду [4, с. 205].

Одним із понять мовленнєвої діяльності є *мовна здібність* як функція мозку і відображення відношень об'єктивної дійсності, як природне і соціальне, як свідоме і несвідоме, як ідеальне і принципово знакове явище; психофізіологічно обумовлений, але соціальний продукт, що забезпечує засвоєння, відтворення, адекватне сприйняття

та творення мовленнєвих знаків мовного колективу (можливість людини засвоювати мову та володіти нею).

Аналіз та узагальнення теоретичних та експериментальних даних вивчення мовленнєвої поведінки людини дозволяють умовно виділити три аспекти у структурі мовних здібностей: мовний механізм, чи здібність оволодіти мовою (рідною чи іноземною); мовна організація людини, чи ментальна репрезентація і організація у свідомості носія системи знаків природної мови та норм їх функціонування в комунікації; мовленнєвий механізм, – чи здатність здійснювати мовленнєву діяльність – продукувати та сприймати мовленнєві висловлювання.

Мовний механізм – перший аспект мовленнєвої здібності включає питання природи мовленнєвої здібності (біологічні або соціальні фактори є фундаментом для оволодіння мовою), періодизація онтогенезу мовлення, виявлення сензитивних періодів розвитку мовленнєвої здібності, специфіки формування двомовності, багатомовності, механізму внутрішнього мовлення, мови інтелекту.

Вирішення питання природи мовної здібності породило протиріччя двох точок зору: позиції раціоналістів та емпіриків. Перші визнають наявність вродженого глибинного мовного знання, що забезпечує оволодіння людською мовою. Інші визнають, що мовна здібність – соціальне за природою утворення, що формується під впливом соціальних факторів, головним чином потреб у спілкуванні та реалізації комунікативних інтенцій у різних ситуаціях спільної діяльності людей.

Серед найбільш відомих є вчення Ж. Піаже, який обґрунтував генетичний підхід до аналізу інтелекту як системи операцій вихідних від предметних дій. Функціонування інтелекту, на його думку, є єдиною базою для формування мовного мислення. Учений не визнає теорії вродженості мови, зокрема позицію Н. Хомського про ідею вроджених структур.

Ф. де Соссюр термін «мовна здібність» використовує у двох значеннях. З однієї сторони, він зазначає, що природним для людини є не мовленнєва діяльність як говоріння, а здібність створювати мову, тобто систему диференційованих знаків – відтак наголошення на вродженість здібності. З іншої сторони, учений зазначає, що над діяльністю різних органів існує здібність більш загального порядку, яка керує знаками і яка є мовною здібністю, а здібність артикулювати слова здійснюється лише за допомогою зброї, створеної та запропонованої колективом, тобто мови.

Мовна організація людини передбачає виявлення змісту та організації «лінгвістичного архіву» носія мови. Виділяють такі компоненти мовних знань:

- фонетичний компонент – ментальна підсистема еталонів звуків мови;
- «внутрішній лексикон» – семантичні поля, що мають центр та периферію; граматичний компонент – зберігання процедурних знань морфологічної та синтаксичної зв'язності лексичних одиниць;
- семантичний компонент – альтернативні моделі мовної поведінки з урахуванням соціального статусу, ролі особистості та контексту комунікативної ситуації.

Мовленнєвий механізм – третій аспект мовної здібності, що представлений реалізацією людиною її мовних здібностей для мети комунікації та мислення. Функціонування мовленнєвого механізму виявляється у здібності породжувати і

сприймати мовлення (текст). Породження і розуміння мовленнєвого повідомлення є скритими психічними процесами, важкою розумовою діяльністю, що представлена системою взаємодоповнюючих ментальних дій [5, с. 42-44].

Отже, урахування теоретичних засад ТМД у процесі підготовки майбутнього вчителя української мови допоможе знайти оптимальні шляхи оволодіння студентами фаховими знаннями, підвищити рівень мовленнєвої компетенції, культури професійного мовлення.

Література

1. Абрамович С. Д., Чікарьова М. Ю. Риторика: навч. посібник / Абрамович Семен Дмитрович, Чікарьова Марія Юріївна. – Львів : Світ, 2001. – 240 с.
2. Бацевич Ф. С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень: Підручник / Бацевич Флорій Сергійович – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 240 с. (Альма-матер).
3. Леонтьев А. А. Основы психолінгвистики / Алексей Алексеевич Леонтьев. – М. : Смысл; СПб. : Лань, 2003. – 27 с.
4. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / Селіванова Олена Олександрівна. – Полтава : Довкілля-Київ, 2008.
5. Уланович О.И. Психолінгвистика: учеб. пособие / О.И. Уланович. – Минск : изд-во Гревцова, 2010. – 240 с.